

Denne artikkelen er gjengitt i
Norsk vegmuseums årbok for 2022

På flukt gjennom Marker i Østfold i krigsårene 1940-45

AV GRETE BRUSTAD NILSEN

Odd Jensen (til v.) og Harald Øiestad kjørte flyktninger mot Sverige. De hadde også kurérpost gjemt i den kullfyrte motorvarmeren på bilen. Det var en stor sylindrefor- met beholder. I endene var det trekull, i midten kurérpost. (Foto fra Odd Øiestad)

På flukt gjennom Marker i Østfold i krigsårene 1940-45

AV GRETE BRUSTAD NILSEN

Etter at Vladimir Putin startet krigen i Ukraina, har tusenvis av ukrainere flyktet fra landet. Noen av dem har søkt tilflukt i Norge. Også nordmenn har måttet flykte fra landet. Det skjedde under den tyske okkupasjonen 1940-1945. Gode naboer på svensk side av grensen tok vel imot flyktningene. Denne artikkelen skal handle om flyktningetrafikken gjennom Marker i Indre Østfold.

Kommunen Marker (de tidligere kommunene Rødenes og Øymark) ligger inntil svenskegrensen i nordøstre Østfold. Haldenvassdraget går gjennom kommunen, med Rødenessjøen i nord og Øymarksjøen i syd. Mellom sjøene ligger Ørje sentrum, som tidligere var det eneste stedet biler kunne krysse vassdraget. Sydøst i Marker ligger Otteidvika, den norske delen av den overveiende svenske sjøen Stora Le.

Gjennom kommunen gikk det en rekke flyktningruter. Mange markinger var aktive som flyktningløser og kuréer, og på den andre siden av Kjølen var det mennesker som tok godt imot flyktningene, og enkelte deltok direkte i den norske motstandskampen. I denne artikkelen vil jeg minnes de norske flyktningene, og at mange - med fare for sitt eget liv - stilte opp for dem.

Flyktning- og kurértrafikken under krigen er en viktig del av Markers historie. I 2000 viste Haldenvassdragets kanalmuseum på Ørje en utstilling om denne trafikken. I tilknytning til utstillingen skrev jeg heftet «På flukt gjennom Marker. Om flyktninge- og kurértrafikken i

Grete Brustad Nil- sen er født i 1938. Hun er cand. philol. med historie hoved- fag, har undervist i ungdomskolen og videregående skole og vært kultursjef i Marker kommune.

norske og svenske grensetrakter 1940-1945.» Denne artikkelen er basert på dette heftet.

FLYKTNINGTRAFIKKEN TIL SVERIGE

Omkring 50.000 mennesker flyktet til Sverige under andre verdenskrig. De kom over grensen, fra Halden i sør til Finnmark i nord. Vel halvparten av dem dro gjennom Østfold. De første flyktningene hadde vært med i felttoget i 1940. Flesteparten av disse vendte snart hjem- over igjen. Ellers var utlendinger blant de første som dro. Det var de som tidligere hadde flyktet fra nazistene i Europa. Nå måtte de flykte på nytt. Willy Brandt var en av dem. I den første tiden var det

også mange unge menn som ville dra til England for å delta i krigen. Bare noen få kom lenger enn til Sverige, så den trafikken stilnet snart av. Det ble snart mer å gjøre i motstandskampen hjemme.

Den første motstanden begynte tilfeldig den første sommeren. I 1941 var Hjemmefronten organisert. Dessuten var det skapt en militær organisasjon, Milorg, som drev sabotasje og forberedte militær innsats i krigens slutfase. Tyskernes hemmelige politi arbeidet hensynsløst for å ta knekken på motstanden. Mange ble etter hvert ettersøkt og måtte flykte. Høsten 1941 kom de første rømlingene fra motstandsgrupper som var oppdaget. I 1942 økte strømmen av flyktninger, særlig i november - desember 1942, da Gestapo slo til mot de norske jødene. Mellom 900 og 1000 jøder tok seg over til Sverige. Etter hvert slo tyskerne til mot andre grupper, som studenter, offiserer m.fl. Mange ble varslet og flyktet til Sverige.

I 1940 ble det ikke registrert antallet flyktninger som rømte til Sverige. I 1941 var det ca. 3000 som dro over grensen. Så økte det til 7600 i 1942, 9300 i 1943, 16.000 i 1944 og 10.200 i 1945. Til sammen døde 96 flyktninger. Av dem ble 52 arrestert under flukt og døde under fangenskap, 13 ble skutt under flukt og 31 omkom på vei til Sverige.

ORGANISERING AV FLYKTNINGRUTENE

Til å begynne med var det ganske enkelt å ta seg over til Sverige, spesielt for dem som var lokalkjente. Mange kom over på egen hånd, men etter hvert som flyktningstrømmen økte, ble det organisert

fluktruter med pålitelige menn som ledet dem etappevis frem til riksgrensen.

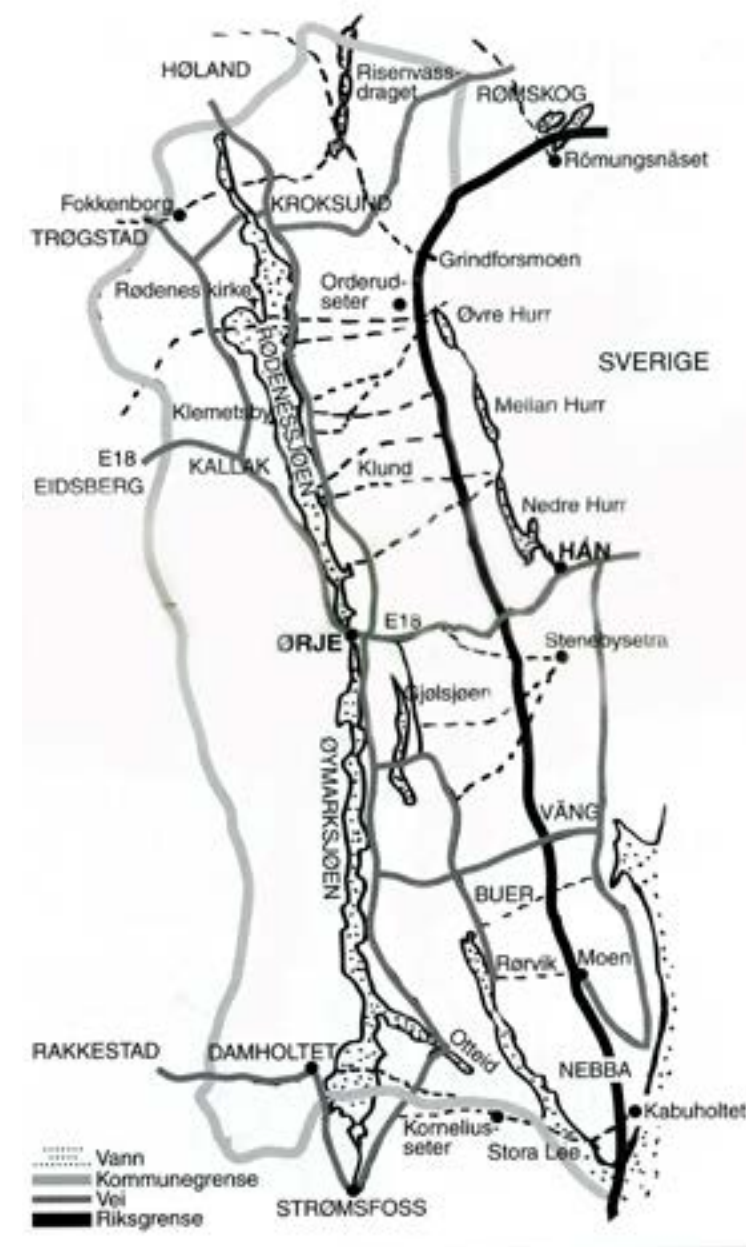
I 1942 hadde både Milorg (Militærorganisasjonen), Sivorg (Sivilorganisasjonen), XU (etterretningsorganisasjonen), Komorg (kommunistenes organisasjon) og flere bygd opp eksportsentraler i Oslo, som organiserte transporten mot grensen. Milorgs eksportapparat alene hadde over 500 personer i sving. Disse sentralene tok seg i første rekke av de som var ettersøkt. Fra hele Sør-Norge dro de om Oslo. Der lå de i dekning i påvente av fluktmuligheter videre. Illegale passentraler sørget for å utstede falske pass.

PÅ VEI MOT GRENSEN

Etter hvert gikk det en rekke ruter ut fra Oslo. Langs hele ruta var hjelpere i sving. De ordnet med transporter og forsyninger, hentet folk fra dekkstedene, stod vakt langs rutene og varslet om grensepolitiet og tyskernes bevegelser eller fortalte at «kysten var klar». Den siste etappen gikk gjerne til fots under ledelse av lokalkjente folk. Veien kunne være slitensom for utrente folk, kvinner og barn, gamle og syke. Mange var dårlig kledd for en skogstur.

Hundrevis av løser, muligens over tusen i en periode, var i aktivitet. Buss- og lastebilsjåfører, konduktører og dro-sjesjåfører hadde ofte en nøkkelrolle. Men alle slags mennesker stilte opp, også kvinner og enkelte barn. Alle som var involvert, ble innprentet forsiktighet. De brukte dekknavn, slik at de impliserte skulle vite minst mulig om hverandre. De visste heller ikke navn på flyktningene, som måtte ha et spesielt passord når de kom. Ellers ble de avvist. Det

Kart over flyktningruter gjennom Marker.

kunne være tyskere eller nazister som skulle legge feller for dem. På grunn av faren for opprulling måtte den enkelte i størst mulig grad bare ha med én organisasjon å gjøre. Fra tid til annen var det en celle, en gruppe eller et ledd som sprakk, og folk som i stor hast måtte vekk. Ettersøkte flyktninger fra Milorg, Sivorg og XU hadde førsteretten på alle ruter. Hvis Gestapo tok disse, kunne lett andre mennesker komme i faresonen.

KURÉRVIRKSOMHET

Legasjonen i Stockholm var det viktigste forbindelsesleddet mellom regjeringen i London og hjemmefronten. Kuréror opprettholdt forbindelsen mellom hjemmefronten og legasjonen i Stockholm. De formidlet informasjon begge veier. Regjeringen i London og utlandet fikk informasjon om hva som skjedde i Norge, og den illegale pressen fikk nyheter fra utefronten. Kuréror brakte utstyr fra Sverige til den illegale avisproduksjonen. Disse avisene hadde en svært viktig funksjon, ikke minst etter at radioapparatene ble inndradd høsten 1941. Kuréror sørget også for forsyninger av forskjellig slag, som våpen, sabotasjemateriell, medisin, mat og penger. Noen av kurérene fulgte også flyktninger.

TYSK VAKTHOLD VED GRENSEN

Til å begynne med var det ikke så farlig å rømme over til Sverige. Mange gjorde det på egen hånd. Men etter hvert som motstanden ble sterkere, og flyktningtrafikken økte, ble vaktholdet skjerpet. Den

1. juli 1941 ble det opprettet et eget norsk-nazistisk grensepolitiet, som sammen med tyske soldater hadde som hovedoppgave å hindre den illegale grensetrafikken.

Grensepolitiet var mer fryktet enn tyskerne, som sjelden våget seg ut i skogen. Farligst var det å bevege seg på veiene eller over sjøene. Den 20. november 1944 og 4. januar 1945 ble gradvis all ferd-

Tyske soldater i Ørje. Et vanlig syn i krigsårene. (Foto fra Stian Ludvigsen, festningsverk.no)

sel forbudt over Haldenvassdraget, Store Le og andre vann i grensetraktene. Fra da av ble det ekstra farlig å krysse disse vannene.

I 1941 ble tysk politi stasjonert på Ørje. De bodde på Ørje Kursted, der det ble satt opp flere brakker. På slutten av krigen holdt SS-soldater vakt sammen med grensepolitiet ved viktige grenseoverganger. Grensepolitiet og det tyske SS hadde kontor i den vestre delen av tollstasjonen, som den gang lå midt i Ørje.

Grensepolitiet patruljerte stadig på veiene. I Kallakkrysset, på vestsiden av Rødenessjøen, hadde de en kontrollpost. På østsiden av fergestedet i Krok-sund, var grensepolitiet innkvartert. Veien mellom Skulerud i Høland og Ørje ble stadig patruljert, og Orderudsetra like ved grensen fikk av og til besøk. Ved grenseovergangene på mellomriksveien (E18) og ved Vängsfjellet var det tyske kontrollposter.

GJENNOM NABOBYGDENE TIL MARKER

Flyktingene kom flere hovedveier innover mot Marker. Noen kom gjennom Høland, men langt flere over Trøgstad litt lenger syd. Den mest brukte veien gikk over Mysen til Ørje, men en god del kom også over Rakkestad. Til sammen kjenner vi i hvert fall til 14 flyktningsruter (se kartet).

I det følgende skal noen av disse bli omtalt.

Over Søndre Høland

Både kommunistruta og ruta «William» gikk over Fetsund og Hemnes til Mjermen i Høland, der flytningene ble rodd over. Så bar det til fots gjennom skogen forbi Flatasetra i Rømskog, og over Römungen frem til Römungsnäset på svensk side, en tur på 15 km. Vanligvis gikk disse rutene ikke over Marker. Men unntaksvis, når flyktingene var skrale og

I 2019 reiste Det jødiske museet i Oslo denne minnetavla ved Hølevannet, like ved Rømskogveien. Den informerer om Carl Fredriksens Transport som passerte her. (Foto: Grete Brustad Nilsen)

dårlig til bens, hendte det at de ble kjørt gjennom nordøstre Rødenes,

På Flatasetra drev Oslo-mannen Sverre Sørbø et kullbrenneri. Harald Øiestad fra Ørje transporterte trekull derfra til Oslo. På tilbaketuren tok han med flyktinger gjemt under presenningen på bilen. Fra Flatasetra ble de rodd over Römungen til Sverige. Etter hvert tok han også med kurérpost, som ble gjemt i den kullfyrte motorvarmen i bilen. Senere gikk han over til å frakte våpen, ammunisjon og sprengstoff som ble levert i Oslo. Øiestad kjørte gjennomsnittlig tre turer i uka inntil høsten 1944. Da begynte det å brenne under føttene på han. Den 16. oktober 1944 kjørte han bilen rett gjennom grenseboommen på Trosterud i Rømskog og inn i Östervallskog i Sverige. Resten av krigen var han i polititroppene i Sverige.

Carl Fredriksens transport

Omkring årsskiftet 1942/1943 fraktet to lastebiler cirka 40 flyktinger fem dager i uken fra Rolf Syversens gartneri i Oslo over Fetsund - Hemnes - Skulerud - Krok - Rømskogveien til Hølevannet og så sydovert til Orderudsetra og grensen. I løpet av seks uker ble til sammen omkring 1000 mennesker reddet, derav 500 jøder. Carl Fredriksens Transport tok navn etter Norges konge, Haakon VII, som opprinnelig het prins Carl og var sønn av kong Fredrik VIII.

«Timian»

Milorgs rute mellom Oslo og grensen ble kalt «Timian». Den gikk ut fra Nordstrand i Oslo, gjennom Enebakk og over Øyeren. Derfra tok de veien til Hemnes og videre til Skulerud.

Der gikk de østover gjennom skogen og svingte sørover gjennom nordøstre Rødenes inn til riksroys 38 og til Grindforsmon som ligger rett på innsiden av svenskegrensen. Dette var endestasjon og hovedkvarter for Timian-ruta.

Dette var først og fremst en kurér-rute, men den ble også brukt som fluktrute for Milorgfolk. Til sammen kom mellom 150 og 200 flyktinger denne

Max Manus og Gregers Gram på vei fra Grindforsmon. (Foto fra Norges Hjemmefrontmuseum)

veien. Kurérpost ble regelmessig frak-
tet begge veier. Opplysninger om tyske
konsentrasjoner, transporter, aksjoner
m.m. ble formidlet til legasjonen i Stock-
holm, mens propagandamateriell, våpen,
ammunisjon m.m. kom den andre veien.
Blant annet ble den gummibåten som
Max Manus brukte under sabotasjen mot
slaveskipet «Donau», båret inn denne
veien. På denne ruten var ingen lokale
folk involvert.

Over Trøgstad

De fleste flyktningrutene som gikk over
Trøgstad, passerte nordre del av Røde-
nessjøen. Lille julaften 1944 passerte i alt
78 flyktninger Fokkenborg og Basmo i
nordvestre Rødenes og krysset over Hal-
denvassdraget ved Skirfoss der vassdra-
get er på det smaleste. To menn fra veg-
vesenet, Harald Åser og Linas Hammarø,
overtok ofte den siste etappen mot riks-

røys 40. Linas var veioppsynsmann på
Rømskogveien og bodde i ei brakke ved
veien, et godt utgangspunkt for den ille-
gale trafikken.

Fra prekestolen i Rødenes kirke talte
sogneprest Rokstad mot tyskerne og ble
arrestert. Vikarpresten Haaje var invol-
vert i illegal virksomhet. Også han ble
arrestert. Hans venn, Sverre Smaadahl
fra Mysen, gikk i rute for Sivorg forbi
prestegården inntil han måtte flykte i
oktober 1944. Etterpå var han kurér mel-
lom Stockholm og Norge. Også andre var
aktive som flyktningloser og kurér over
nordre del av Rødenes.

Over Mysen

De fleste flyktningene kom over Mysen
og dro korteste veien østover mot Røde-
nessjøen eller Ørje. En nøkkelperson på
denne ruta var Kjell Nythe. Når flyktnin-
gene kom med buss eller tog til Mysen,

Informasjonstavle ved Skogstad gård. Fem steder i Marker er det satt opp informasjonstavler med kart og opplysninger om flyktningruter i omegnen. (Foto: Grete Brustad Nilsen)

gikk de til bilverkstedet hans. Når han
fikk klarsignal, ble flyktningene plassert
under en presenning i lastebilen hans
og kjørt mot Ørje. Som regel stoppet de
i et skogholt ved Kallak, på vestsiden av
Rødenessjøen. Der ble bilen kamuflert
med store grankvister. Så gikk de ned til
Klemetsby, og flyktningene ble rodd over
sjøen i en pram og fulgt videre gjennom
skogen til grensen. Etter at Kjell Nythe
ble arrestert, overtok Sverre Syversen
som kjørte drosje. Han møtte opp på
Mysen og sørget for at flyktningene kom
videre østover.

Gårdbruker Arthur Gåseby på østsiden
av Rødenessjøen begynte som flyktnin-
glos allerede i 1940 under dekknavnet
«Bonden». Han hentet flyktninger i Oslo
og kjørte dem hjem til Gåseby, der de
fikk en matbit og litt hvile. Så fulgte han
dem gjennom skogen til grensen. På til-
bakeveien hadde han med kurérpost og

våpen. Han fulgte noen hundre flyktnin-
ger over grensen før han selv og familien
måtte flykte til Sverige. Der fortsatte han
som kurér til han ble arrestert av svensk
politi og satt i fengsel i Karlstad for ulov-
lig etterretningsvirksomhet. Etter tre
uker ble han sluppet fri, og han fortsatte
som kurér.

Naboen, Iver Skogstad, overtok
ansvaret for flyktningruta. Han brukte
buss eller tog, og hadde god kontakt med
Kjell Nythe på Mysen og lensmann Lis-
legaard. Hvis farvannet var klart, kunne
de kjøre helt fram til Skogstad på østsiden
av Rødenessjøen. Ellers måtte de ro
over Rødenessjøen. Nevøen John Stil-
lesby hjalp til. Denne ruta ble organisert
av Milorg-folk. I Skogstads tid var det
spesielt mange jøder som kom over. En
av dem var Mona Levin, som ble båret
neddopet over skogen. Skogstad fulgte
noen hundre flyktninger til grensen før

Iver Skogstad overtok ansvaret for flyktingeruta etter Iver Gåseby, men ble arrestert i oktober 1944 og fengslet på Grini. (Foto fra familien)

han ble arrestert i oktober 1944. Han ble torturert og overført til Grini der han satt til frigjøringen.

Ørje – et viktig knutepunkt

På Ørje satt lensmann Lislegaard, som drev et farlig dobbeltspill. Han var innmeldt i NS. Samtidig sikret han den siste etappen av flyktningsrutene. Han varslet om fiendtlig kontroll i området når en transport var på vei. Da dro han ut med bilen. Hvis flyktningslosene traff ham på vei mot Mysen, betydde det problemer. Da måtte de ikke dra gjennom Ørje, men ta med flyktingene over Rødenessjøen. Møtte de politibilen i Ørje, forsto de at det var visse vansker eller at Lislegaard var usikker på hvor kontrollen var. Men møtte de han først på den andre siden av Rødenessjøen, visste de at «kysten var klar».

Lislegaard ble arrestert flere ganger under krigen. Fra desember 1942 og

til påsken 1944 satt han på Grini. Kona, Nanna, ble konstituert som lensmann, mens mannen satt inne. Det var uvanlig med en kvinne i den stillingen og attpå til at hun var kona til den arresterte lensmannen. Det stod imidlertid stor respekt av det arbeidet hun utførte. Da Lislegård slapp ut av fengselet påsken 1944, fikk han ikke tre inn i stillingen igjen. I oktober måned, da han skulle arresteres for fjerde gang, greide han å komme dem i forkjøpet og rømte over grensen med familien.

Kontorsjef i Øymark kommune, Andreas Holt, fikk rekruttert flere personer til kurértrafikken. Han engasjerte brødrene Arne og Hans Jensen som skogsarbeidere i kommunens skog ved grensen, slik at de samtidig kunne utføre kurérvirksomhet mellom grensen og Ørje. Han fikk dessuten overtalt Solveig Larsen (f. Mathisen) på postkontoret i Ørje til å operere som bindeledd for kurértrafikken, som pågikk rett foran nesen på grensepolitiet.

Reidar Søby som arbeidet i forretningen til Norvald Fløvik på Ørje, var aktiv både som flyktingelos og kurér. Han samarbeidet med Folke Johansen, som kjørte kombinert bilrute til Oslo. Derfra tok Folke med flyktinger, som Reidar fulgte til Stenebysetra i Sverige. På tilbaketuren fraktet Reidar våpen og ammunisjon, som ble oppbevart i ei kasse i butikken til den intetanende Norvald. Derfra ble den hentet av Folke. En gang da de skulle løfte kassen opp i bilen, ble den for tung for dem. Reidar fikk øye på en tysk soldat på den andre siden av gata. Han viftet til han og fikk han til å hjelpe dem med å løfte den tunge kassen.

Solveig Larsen (f. Mathisen) som jobbet på postkontoret, fungerte som et bindeledd for kurértrafikken, rett foran nesen på grensepolitiet. Her sitter hun på telefonsentralen der hun senere ble leder. (Foto fra Fotohistorisk Forum Marker)

«Da var Folke vill på meg!» fortalte Reidar. Ja, det kan vi forstå.

Over Rakkestad

Umiddelbart etter tyskernes invasjon var Halvor Arnesen på Blindern gård i Oslo med på å fjerne adresselisten over politiske flyktinger. I oktober 1940 kjøpte han Gjølstad gård i Rakkestad og flyttet dit. Han ansatte forretningsmannen Birger Grefstad som «gårdsgutt». Disse to ble sentrale i flyktningstrafikken denne veien.

Over Gjølstad gikk lenge Sivorgs viktigste eksportroute, men også Milorg brukte denne ruta. Arnesen hadde en 5-tonns lastebil som fraktet varer inn til Oslo. På hjemveien tok de med flyktinger. Fra Gjølstad ble flyktingene kjørt sydøstover mot Damholtet i sydvestre Øymark, gjennom nordre Aremark og søndre del av Øymark. Det hendte at de kjørte flyktingene helt frem til Rørvik på østsiden av Store Le. Men som regel var det lokale folk som overtok den siste etappen mot grensen.

Over Buer

Ved Buer i sydøstre Øymark var det tyske grensevakter. De trafikkerte stadig gjennom Buerkrysset, der Trygve og Sofie Espelund bodde. Espelund hadde en kombinert vare- og rutebil og kjørte melkeruta mellom Bøenødegård og Ørje. Allerede høsten 1940 begynte han å kjøre flyktinger. Han hentet dem gjerne i Gamlebyen eller på Grefsen i Oslo. Hvis farvannet var klart, kjørte han om Ørje. Ellers dro han om Rakkestad. Han hadde kontakt med Arnesen på Gjølstad gård og det hendte han tok med noen flyktinger derfra. Da dro han om Strømsfoss i Aremark og tok så Haldenveien nordover til Granerud. Derfra gikk det østover til Buer.

Vel hjemme kjørte han bilen med flyktingene inn i garasjen, der de var innelåst til de kunne dra videre. Der ventet som regel Trygve Espelunds svoger, Anders Viken. Så kjørte de gjerne sørover til Rørvik som ligger på østsiden av Ottoidviken i Store Le. Derfra gikk de over skogen til svenske Moen. Men det hendte

også at de kjørte nordover til Grøndal og gikk derfra over grensen til Håkerud.

Når det var farlig å dra over Buerkrysset, kunne flyktningene gå av ved Fløvik ved Øymarksjøen. Derfra gikk de over Volen og Viken, rodde over Stora Le og gikk opp til Moen. Ca. 800 personer skal ha blitt reddet over grensen i dette området. Spesielt 1943-1944 kom det mange flyktninger over Buer. Kurérer brukte samme veien.

Den 26. april 1944 ble Trygve Espelund tatt. Han ble sterkt torturert og endte på Grini. Anders Wiken greide å komme over til Sverige, der han fortsatte som kurér mellom Stockholm og grensen. Etter at Espelund ble arrestert, ble det strengt vakthold ved Buerkrysset i lang tid. Flyktningtrafikken måtte ta andre veier, men det hendte at Sofie Espelund tok med kurérpost til byen. Under påskudd av at hun trengte deler til lastebilen, dro hun inn til Oslo med brev gjemt inni hofteholderen.

Over Stora Le

Olaf Kasbo på Nordre Volen og tjenestegutten hans, Ivar Iversen Labråten, tok imot flyktninger fra Arnesen i Rakkestad. De ble fulgt til Otteidviken i Storea Le og rodd over litt syd for Rørvik. Derfra gikk de gjennom skogen til svenske Moen.

Høsten 1942 hentet Olaf mange jøder på Ørje. De kom med godsruta fra Oslo, gjemt i et klesskap. Med hest og slede kjørte han dem vinterveien sydover fra Ørje til Nordre Volen, der de fikk hvile. Om natten dro de østover til Stora Le, ble rodd over sjøen og gikk videre gjennom skogen til Rønningen i Sverige.

VEGVESENET

Mange av Vegvesenets folk var involvert i flyktning- og kurértrafikken. Som nevnt var Linas Hammarø og Harald Åser aktive i Rødenes. Edvard Labråten arbeidet for Vegvesenet i Otteidområdet. Her kunne han følge med på trafikken og var vel orientert om hvem som passerte. Han bodde på Studsrud. Også Petter Studsrud var ansatt i Vegvesenet, men hadde flyttet til Rakkestad. Derfra brakte han flyktninger og kurérpost til Gunnengbekken nord for Otteid. Der overtok Edvard, som førte dem over skogen til Stora Le, der de ble rodd over og så gikk videre til svenske Moen.

Edvard samarbeidet både med Olaf Kasbo og Anders Wiken. Til slutt måtte også han flykte. Frem til frigjøringen bodde han på svenske Moen.

1944 - ET VANSKELIG ÅR FOR FLYKTNINGTRAFIKKEN

På nyåret 1944 var 28 mennesker med i en sending til Setervika ved Rødenessjøen. Grenselos Hans Sørli lyste med lykt for å få klarsignal fra den andre siden av sjøen. Det fikk han. Men det var ikke klart! Midt utpå isen, mellom Sørli og grenselosen på den andre siden, befant en gestapo seg. Han åpnet ild og tvang de fleste i følget til å overgi seg. De havnet i tysk fengsel.

Ole Burås

Ole Burås bodde på Hemnes i Høland, men kjørte tømmer på Rømskogfjellet. Det var et ideelt utgangspunkt for en flyktninglos. Sammen med Torkel Fornes fulgte han flyktninger på siste etappen av kommunistenes rute over skogen til Römungsnäset i Sverige.

Denne minnesteinen over Ole Burås ved Krok blir bekranset hver 17. mai. (Foto: Grete Brustad Nilsen)

Natten til den 21. april 1944 kom to lastebiler med i alt 44 flyktninger til Mjermen. Meningen var å føre dem over skogen til Flatasetra og Römungsnäset, en tur på 15 km. Det var imidlertid svært dårlig føre. Det hadde regnet, og snøen var råttet. Det ville blitt en svært strevsom vandring, ikke minst for kvinnene og barna som var med. De tok derfor sjansen på å kjøre dem videre på lastebilene, om Kroksund i Rødenes til Flatasetra i Rømskog. En skjebnesvanger beslutning.

Ved Krok mølle stod grensepolitiet med maskinpistolene klare. Det oppstod en kraftig skuddveksling. Ole Burås hoppet opp på stigtrinnet for å få bedre sikt til å skyte, men ble selv truffet og døde øyeblikkelig. En fra grensepolitiet ble skutt i armen, den andre i benet. I forvirringen som oppstod, ga sjåførene full gass og greide å komme seg unna. Ferden fortsatte i rasende fart mot Rømskog. På siste strekningen inn mot Flatasetra rev de opp alle trebruene de passerte for å sinke forfølgerne. Ved Römungen etterlot de bilene og fortsatte til fots over isen mot Sverige. Midt utpå Römungen så de lysene til forfølgerne, men da var de allerede i sikkerhet. Like etter kunne de ta inn hos Paul og Rut Edvinsson på Römungsnäset. Alle flyktningene ble reddet, men hjemme i Høland satt en gravid enke og 11 farløse barn.

Skuddene på Damholtet

Samme dag som Ole Burås ble skutt ved Krok, kom det to flyktningetransporter

langs Milorgs rute fra Rakkestad mot Strømsfoss i Aremark. Rolf Leisner kjørte først med sin bil og Knut Mathiesen som los. De hadde med seg tre flyktninger, våpeninstruktør Anders Waag fra Horten og ekteparet Ruth og Arne Moi fra Kristiansand. Litt etter kom Oddvar Støa og Birger Grevstad med ti kvinner og barn bakpå lastepnelet.

Ved Damholtet kjørte Leisner rett på en kontroll av grensepolitiet. De fant flyktningenes pass tvilsomme og beordret dem inn på gården for nærmere visitasjon. Da Mathiesen skulle visiteres, regnet han med at det ville gå galt, og han åpnet ild med sin pistol. Flyktningene sprang ut mens kulene pep om ørene på dem. De kom seg unna, men Mathiesen kom til å tenke på at det lå farlige legimasjonspapirer igjen på Damholtet. Han dro tilbake for å fjerne dem, men ble opp-

daget. I skuddvekslingen som oppstod, ble en av gestapoene skutt og døde. Mathiesen fikk et stygt skuddsår i låret. Han flakket omkring i skogene ved Damholtet, men tok seg til slutt frem til Centralhotell i Rakkestad. Der ble han tatt. Den 6. mai 1944 ble han henrettet.

Flyktingene, som hadde unnsloppet skuddramaet på Damholtet, prøvde forgjeves å varsle Støas følge som kom etter. Han kjørte intetanende forbi og videre til Strømsfoss og nordover mot Øymark. Der møtte han en tysk postering. Han tok sjansen og kjørte bilen på tælen på utsiden av veien og kom seg forbi. Rett etter kjørte de inn i en ny kontroll. Denne gangen ble både de og flyktingene tatt. Både Grevstad og Støa ble underkastet tortur og harde forhør.

Flere opprullinger fulgte etter hendingene 20. og 21. april. Mange ble anholdt, og virksomheten ble innstilt en tid. Halvor Arnesen på Gjølstad kom seg unna i siste liten, mens Trygve Espelund ble tatt.

Lensmannsmordet

Etter at lensmann Lislegaard måtte flykte til Sverige, overtok en nazilensmann. Han foretok mange arrestasjoner og var en meget fryktet person. Det gikk rykter om at han hadde fått tilsendt «likkista», dvs. en minikopi av en vanlig likkiste. Den ble sendt til bl.a. angivere og var en advarsel om at man måtte slutte med sin virksomhet. Ellers ville det gå galt med dem.

Den 19. mars 1945 oppdaget bonden på Sletta gård at ei kvige var blitt slaktet og partert. Dette måtte anmeldes til lensmannen. Han kom syklende til gården og foretok den nødvendige observasjon.

Bonden og sønnen fulgte han med øynene da han syklet tilbake. Da fikk de begrunnelsen for slaktingen. Plutselig smalt tre skudd, og lensmannen falt over ende død. Tre mann styrtet frem, foretok en rask kroppsvisitasjon, tok med seg lensmannsveska og forsvant hurtig i skogen mot Sverige.

Først etter lang tid kom det en bil med tyske soldater, og de ventet helt til neste dag med å lete i skogen. Naboer ble forhørt, og det ble foretatt husransaker, men ingen ble arrestert. Tyskerne hadde nok innsett at krigen var tapt.

I SVERIGE

Under de første krigsårene klassifiserte svenskene kurérvirksomhet som ulovlig underrettelsesvirksomhet. Norske kurérer og andre som drev illegal virksomhet, ble rett som det var arrestert på svensk side. Etter hvert skiftet Sverige kurs, og Sverige ble tilfluktsted for titusener av norske flyktinger.

Høsten 1941 ble den nazivennlige Åke Hiertner innsatt som ny landsfiskal i Järnskog distrikt. Han var dermed øverste politimyndighet både i Järnskog, Skillingsmark, Østervallskog og Töcksmark. Med hjelp av militære og tollere holdt han oppsyn med aktiviteten i distriktet. Han var nidkjær i tjenesten og en fryktet mann. Han førte register over antall flyktinger som kom over hans distrikt. Fra høsten 1941 og til frigjøringen ble det tatt imot totalt 9908 flyktinger i hans distrikt. 69 av dem ble sendt tilbake til grensen.

Når flyktingene kom over grensen, ble de sendt til nærmeste militærforlegning. Det var postert soldater både ved

Tømmerstua på Grindforsmon var hovedkvarter/base for Timi-anruta til Milorg. (Foto:Grete Brustad Nilsen)

Boviken i Østervallskog, i Dalen, ved Hån, i Väng og i Böstnes. Forlegningen i Dalen lå på østsiden av Øvre Hurr. Under krigen stod det ei brakke her som ble kalt Lille Grini. Der kunne slitne flyktinger ta en hvil før de ble kjørt ned til Töcksfors. Fra disse posteringene ble flyktingene transportert ned til karantenestasjonen i Töcksfors. Der ble de registrert og sendt til badet i Töcksfors, mens klær og bagasje ble desinfisert. Så gjennomgikk de en legeundersøkelse og ble forhørt av politiet. De måtte oppgi navn og fødselsdato, yrke og hvor de kom fra og hvorfor de hadde flyktet. Så ble de sendt til hotell Sefton for overnatting. Til å begynne med ble flyktingene sendt videre til mottaksentralen i Öreryd i Småland. I juni 1942 ble mottaket flyttet til Kjesäter ved Vingåker i Sørmland. Mot slutten av krigen kunne Kjesäter huse 7-800 nyankomne flyktinger.

Svenske tollere

Tollerne skulle hjelpe det svenske politiet med å overvåke trafikken i grenseområdet. Mange av dem var gode støttespillere for flyktinger og kurérer som kom over grensen. Enkelte arbeidet også som kurérer. Tollerne Andreasson og Åleby i

Østervallskog gjorde en stor innsats for det norske motstandarbeidet. De var med på å ta imot våpenslipp, og de hjalp flyktinger.

Mange kurérer var innom tollstasjonen i Hån før de tok fatt på siste etappen til Norge. Her var Gustav Nordmark tollsjef. Han var godt orientert om grensetrafikken og tok imot kurérpost fra legasjonen i Stockholm som ble fraktet videre til grensen. Tolloppsynsmennene Vidar Hed og Nils Sjøstedt, som patruljerte i Dalen, tok gjerne med både «varer» og kurérpost oppover til Milorgs base på Grindforsmon. De hadde også et nært samarbeid med norske flyktingorganisasjoner og var stadig over på norsk side. Sjøstedt var til og med i Oslo under krigen.

På slutten av krigen hadde en norsk kommandostyrke base i tømmerstua på Grindforsmon. De fikk våpen og ammunisjon med slipp fra England og i all hemmelighet gjennom Sverige. På slutten av krigen bar Milorg-folk våpen inn i Norge og fordelte dem til forskjellige Milorg-grupper.

En ung svensk reserveløytnant, som var på inspeksjon nord i Dalen, fikk øye på tømmerhuset på Grindforsmon. Da han tittet inn av vinduene, fikk han se et

helt våpenarsenal: K-pistoler, håndgranater, ammunisjonsesker og kamouflasjadrakter lå over alt. Opphisset rapporterte han om hva han hadde sett. Det var imidlertid velkjent for både svenske militære og politikere at det var opprettet en norsk base her på Grindforsmon. Rapporten ble låst ned, og løyntanten forflyttet.

GODE NABOER PÅ SVENSK SIDE

På svensk side av grensen var det mange mennesker som stilte opp for flyktingene og kurérene som kom over grensen. De første krigsårene, da Sverige holdt sterkt på sin nøytralitet, var dette ikke uten risiko. Landsfiskal Åke Hiertner var en fryktet mann.

Römungsnäset

På Römungsnäset på svensk side løp flere av rutene sammen. Her bodde Rut og Paul Edvinsson. Utallige netter ble de vekket av flyktinger eller kurérer som kom utslitte over grensen. Alltid ble de godt mottatt. Her gikk det også kurértrafikk. I uthuset lå et stort lager av våpen m.m. som kom med flyslipp eller i all hemmelighet gjennom Sverige.

Også svogeren til Paul, Andreas Aas, bodde på Römungsnäset. Andreas var opprinnelig fra Ørje, men hadde flyttet til Römungsnäset i 1940. Allerede ved krigsutbruddet 9. april var han med på å evakuere 4 tonn viktig arkivmateriale fra Oslo til Stockholm. Han hadde hest og kjørte reisved til kullbrenneriet på Flatasetra på norsk side. Han hadde både svensk og norsk pass og kunne bevege seg fritt på begge sider av grensen. Det var ideelt for den virksomheten han drev. Sammen med tollerne Åleby og Andre-

asson tok han imot slipp fra engelske fly, containere med våpen, mat, klær og annet utstyr. Om natten kjørte han dette over grensen til Flatasetra. Derfra fraktet Harald Øiestad det videre inn i Norge.

«Mor Betzy» i Hagen

Fra Römungsnäset ble flyktingene fulgt ned til Betzy og Olof Bryntesson i Hagen i Bønskroken. De visste aldri når det kunne komme flyktinger eller kurérer så døra deres stod åpen dag og natt. Utallige flyktinger fikk mat av «Mor Betzy» før de dro videre ned til militærførlegningen.

I Dalen

Omtrent 1-2 km inn på svensk side løper Dalen parallelt med grensen, med tre langstrakte innsjøer på rad, Øvre Hurr, Mellan-Hurr og Nedre Hurr. De aller fleste flyktingene fra Rødenes kom hit. Mange av beboerne der gjorde en enestående innsats for dem, og noen deltok både som loser og kurérer.

Under krigen var det fest ved Krokvannet, like innenfor på norsk side av grensen. Der ble skogsarbeider Anders Nilsson fra Dalen kjent med ei Rødenesjente, som han fulgte hjem. Han begynte å besøke henne, og etter hvert tok han med post til Norge. Han hentet posten i Töckfors og gikk over Hansebakkroset og helt ned til bygda i Rødenes.

Skogsarbeider Anders Gustafsson bodde i Skärviken i Dalen. Om natten lot han ei parafinlampe lyse i vinduet for at flyktingene skulle skjønne at de var i Sverige. Han ble kurér og gikk med post én gang i uka, men han hadde også med sukker, kaffe, andre matvarer eller klær.

Timianruta, flyktningsrute i 1940-45, i dag en historisk tursti. (Foto: Grete Brustad Nilsen)

Ved grensen møtte han en norsk kurér som hadde med seg flyktinger. Av og til kom ikke nordmannen og da måtte Anders gå helt ned til Rødenes for å hente dem. Anders dro også til den norske legasjonen i Stockholm, der han berettet om det han visste om tilstanden i Norge. På tilbakeveien fraktet han våpen og ammunisjon til grensen.

På Enerhögen, ved sydenden av Mellan-Hurr, bodde Erik Gustavsson. Erik møtte flyktinger og hentet kurérpost ved grensen. Av og til sendte han også datteren, Kerstin, som var bare 12 år da krigen startet. Etter hvert fungerte de også som kurérer for Sivorg mellom Stockholm og grensen.

Flyktingene som gikk gjennom nordre Øymark, kom gjerne til Stenebysetra, som ligger 2 km sør for nåværende E 18. Her ble flyktingene tatt godt imot av Johan Stenebysetra og hans norske kone, Selma f. Kasbo. Andre flyktinger kom over lengre sør, til Låssbyn, Djupe-dalen, eller svenske Moen.

Moen-gårdene ligger i Nebba, som den store tangen mellom Otteidviken i Norge og Foxen i Sverige kalles. Grensegaten deler Nebba på langs. Midt inni skogen her ligger det én norsk og to sven-

KILDER:

Gösta Johannesson: «Kurirer, flyktingelotsar och slippgäng», 1999.

Thor Krog: «Grenseboerne», 1991.

Marker historielags årsskrift 1985: «Okkupasjonstiden».

Trøgstad 1940 - 45. Trøgstad historielag 1993.

Ragnar Ullstein: Flyktinger til Sverige I og II. 1974-1975

ske Moen-gårder. På den ene svenske gården bodde Johan Andersson og søsknene hans. De som flyktet gjennom søndre Øymark, kom gjerne hit til Moen. Også kurértrafikk gikk over her.

Men det var ikke bare flyktinger som besøkte svenske-Moen. Etter at radioene ble inndradd i Norge, kom det ofte øymarkinger hit, som skulle høre på radio. Det hendte at kurérer overnattet i 2. etasje når radiolytterne kom på besøk. Da var det om å gjøre å holde disse skjult. Det var farlig å røpe hvem som drev med den trafikken. Etter krigen ga takknemlige «radiolyttere» en gave til familien Andersson.

Johan Karsten Vikeby: «Mørketid. Marker 1940 - 1945, 1995.

Informasjon fra bl.a. Oddvar Gustafsen, Alf Volen, Erling Nasset, Odd Degnes. Thor Krog, Sofie Espelund, Elsy Øiestad, Johan Vikeby, Solveig M. Larsen, Asbjørn Bjørnstad, Johannes Ødegård, Arne Næss, Arne Jensen, Trygve Ankerud.